

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलसव्यवस्थापन विषयक विचार

डॉ. तानाजी शिवाजी कसबे

सहाय्यक प्राध्यापक , कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महविद्यालय, इंदापूर, ता. इंदापूर, जि. पुणे.

घोषवारा :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ओळख केवळ विधिज्ञ शिक्षणतज्ज्ञ, पत्रकार, संसद सदस्ययापूर्वी मर्यादीत नाही तर एक विख्यात अर्थतज्ञ म्हणून देखील आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थतज्ञ म्हणून अर्थशास्त्रात विविध विषयावर लेखन केलेले आहे. तसेच उपलब्ध संसाधनाचा पर्याप्त वापर केल्यास विकासास हातभार लागतो हे त्यांना आपल्या कृतीतून दाखवून दिले आहे. डॉ. आंबेडकरांनी पाण्याचे व्यवस्थापन म्हणजेच जलव्यवस्थापन योग्य पध्दतीने केल्याने अतिरिक्त पाणी ही समस्या न ठरता वरदान ठरते.

जलनिती भारताच्या आर्थिक विकासातील एक महत्वाचा टप्पा मानला जातो. डॉ. आंबेडकरांच्या जलनितीमध्ये पाण्याचा वापर बहुउद्देशीय दृष्टीकोनातून केल्यास सामाजिक कल्याणात वाढ होते, हे स्पष्ट होते. डॉ. आंबेडकरांच्या जलधोरणात स्थानिक दृष्टीकोनापेक्षा प्रादेशिक दृष्टीकोन आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी अधिक उपयुक्त ठरतो हे दिसून येते. जलसंसाधनाचा अतिरिक्त व आयोग्य वापरामुळे निर्माण होणा-या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आंबेडकरांची जलनिती उपयुक्त ठरते.

प्रस्तावना :-

मानवाच्या विविध मुलभूत गरजांपैकी एक महत्वाची गरज म्हणजे पाणी होय. जगातील वाढत्या लोकसंख्येचा वेग व पर्यावरणीय असमतोलमुळे पृथ्वी वरील विविध संसाधनावर अतिरिक्त ताण निर्माण होत आहे. त्यापैकी एक महत्वाचे संसाधन म्हणजे पाणी होय. लोकसंख्येतील वाढ व शाश्वत विकासासाठी प्रयत्न यामुळे जलसंसाधनावर ताण निर्माण होत आहे. त्यासाठी जलसंसाधनाच्या संवर्धनासाठी योग्य जलव्यवस्थापन होणे गरजेचे आहे.

भारतासारख्या विकसनशील देशात नैसर्गिक संसाधनासाठी उदा. वने, खनिजे, पाणी इ. मुबलकता असली तरी त्यांच्या योग्य व्यवस्थापनातून संवर्धनातून शाश्वत विकास संभवतो. भारतातील पर्जन्यमान, नद्या, कालवे, सरोवरे, तलाव, धरणे इ. जलसंसाधने उपलब्ध आहेत. परंतु पर्जन्यमान कमी झाल्यास बहुतेक राज्यात वरील सर्व जलसंसाधनाचे योग्य व्यवस्थापन नसल्या कारणाने पाण्याची समस्या निर्माण होते. भारतात जलधोरण किंवा जलनिती वर विविध तज्ञांनी आपले विचार मांडले आहेत. त्यातील एक महत्वाचे नाव म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

उद्दिष्टे :-

- 1) डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या जलव्यवस्थापन विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
- 2) भारतातील जलसंसाधनाची सद्य स्थितीचा अभ्यास करणे.

जलव्यवस्थापन संकल्पना :-

मानवी जीवनात पाण्याला अन्यन साधारण महत्त्व आहे. पर्यावरणीय बदलत्या परिस्थितीत विविध समस्या निर्माण होत आहे. त्यापैकी एक महत्त्वाची समस्या म्हणजे कमी पर्जन्यमान व दूष्काळ सदृश्य परिस्थिती होय. त्यामुळे पाण्याचा जास्तीत जास्त काटकसरीने व पर्याप्त वापर होणे आवश्यक आहे. इस्त्राईल सारख्या देशाने कमी पावसाचे प्रमाण असताना देखील योग्य जलव्यवस्थापनाने शेती क्रांती घडवून आणली आहे.

भारतातील बहुतेक राज्यांमध्ये पर्जन्यमान कमी झाल्यास दूष्काळी परिस्थिती निर्माण होते. तसेच काही वेळेस पावसाळ्यात मोठ्या प्रमाणात पाऊस पडून देखील पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन न केल्याने उन्हाळ्यात पाण्याच्या पाण्याची समस्या निर्माण होते. म्हणून ही समस्या सोडवण्यासाठी जलव्यवस्थापनाची आवश्यकता निर्माण होते.

जलव्यवस्थापन :-

भूपृष्ठावर उपलब्ध असलेल्या पाण्याचे संरक्षण संवर्धन व विकास करणे आणि त्याची उपयुक्तात वाढविणे यासाठी पाण्याचे केलेले व्यवस्थापन म्हणजे जलव्यवस्थापन होय.

पाणी व्यवस्थापनाने जलसंवर्धनाला महत्त्वाचे स्थान आहे. उपलब्ध असणाऱ्या पाण्याचा योग्य वापर करून पाण्याचा अपव्याय टाळण्याचा उपायांना जलसंवर्धन असे म्हणतात. देशात वाढते औद्योगिकीकरण ; लोकसंख्येतील प्रचंड वाढ व शेतीसाठी पाण्याचा वाढता वापर इत्यादीमुळे जलसंवर्धनाची गरज निर्माण होते. देशामध्ये मागील सात दशकामध्ये लहान मोठ्या धरणे संख्येत ; कृत्रिमतलावाच्या संख्येत वाढ देखील व सिंचनावर मोठ्या प्रमाणात खर्च होवून देखील सिंचनक्षेत्रात वाढ झालेली नाही. शेती व पाण्याच्या पाण्याची समस्या सोडविण्यासाठी जलव्यवस्थापनाची आवश्यकता आहे.

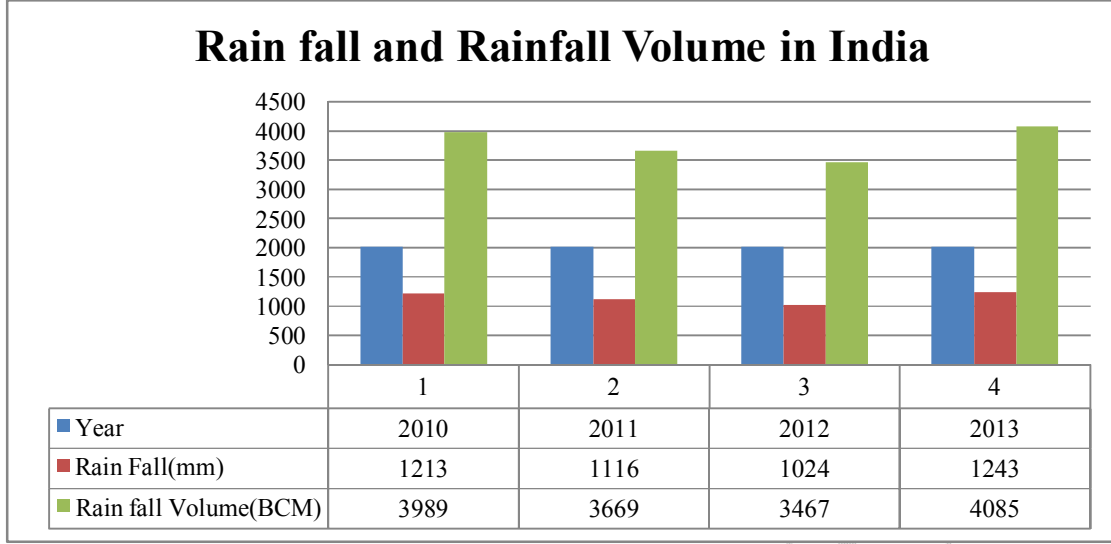
भारतातील जलसंसाधनाची सद्य स्थिती :-

जगातील बहुतेक देशांबरोबर भारतातही वाढत्या लोकसंख्येमुळे व इतर करणांनी जलसंपत्तीवर ताण निर्माण होत आहे. जगातील एकूण जलसंपत्ती पैकी ३५ मिलियन कि.मी. एवढेच गोडे पाणी आहे. या जलसंपत्तीची विभागणी बर्फ, बर्फच्छादित डोंगर, भुजल अशी झालेली आहे. यापैकी काही पाणी नद्या, कालवे, तलाव, सरोवरे यात उपलब्ध आहे. जगात परिसंस्था व मानवाला उपलब्ध असणारे पाणी एक टक्क्यापेक्षा कमी आहे. देशातील (Inland water resources) जमीनीवरील जलसंसाधनामध्ये नद्या, कालवे, धरणे, तलाव, सरोवरे व तळी इ. समावेश आहे.

१) पर्जन्यमानाचे आकारमान :-

वर्ष	२०१०	२०११	२०१२	२०१३	एकूण
पर्जन्यमान (MM)	१२१३	१११६	१०२४	१२४३	४५९६
पर्जन्यमानाचे आकारमान (BCM)	३९८९	३६६९	३४६७	४०८५	१४९१०

संदर्भ :- Water and Related Statistics – 2015

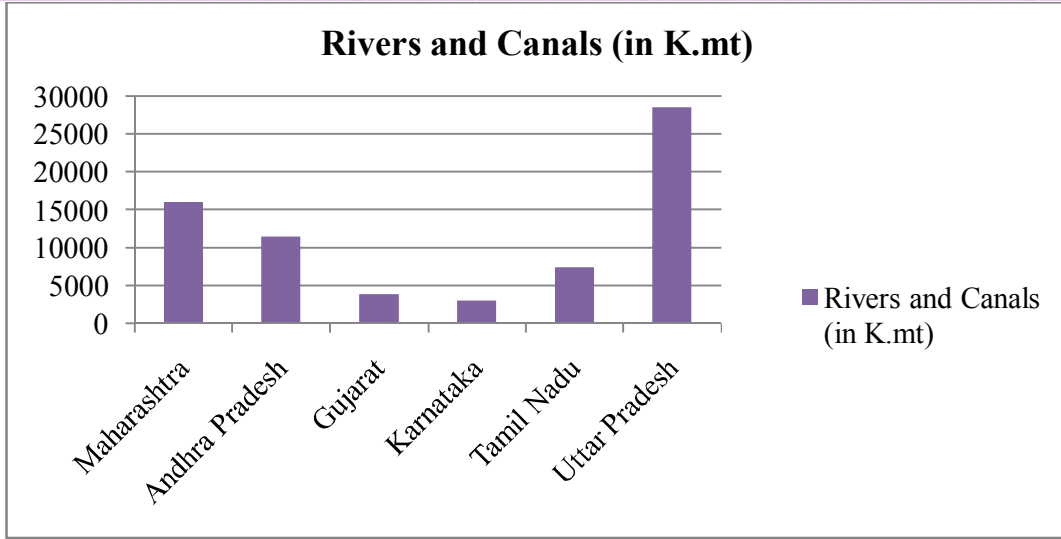
संदर्भ :-Data based

वरील कोष्टकात भारतातील पर्जन्यमान व पर्जन्यमानाचे आकारमान दर्शविलेले आहे. २०१० मध्ये १२१३ (२६.३९ टक्के) ऐवढे पर्जन्यमान होते. तर २०१३ मध्ये १२४३ (२७.०४ टक्के) ऐवढे होते.

पर्जन्यमानाचे आकारमान २०१० मध्ये ३६८९ (२६.७५ टक्के) तर २०१३ (२७.३९ टक्के) होते. वरील दोन्ही आकडेवारीचा विचार करता भारतात पर्जन्यमान व पर्जन्यमानाचे आकारमान सरासरी फारसे बदललेले नाही.

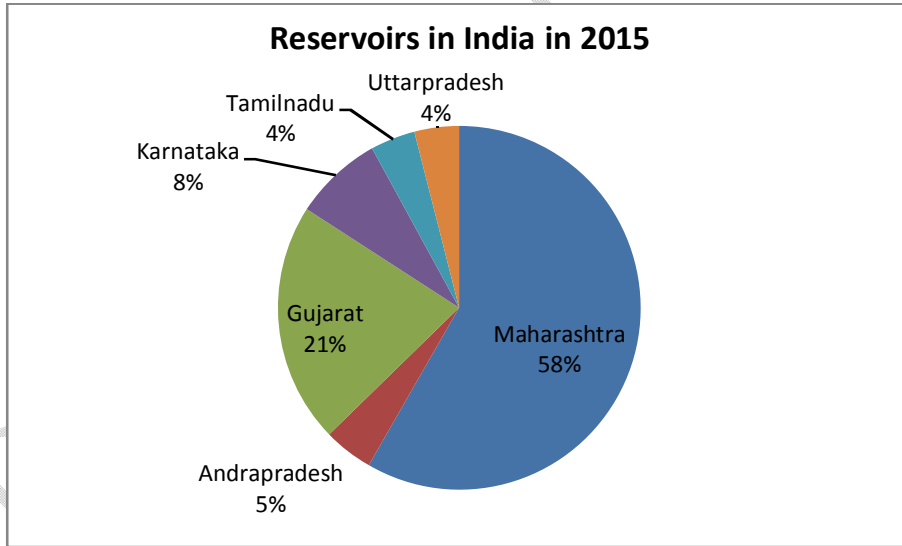
अ.क्र.	राज्य	नद्या व कालवे कि.मी. ,लांबी	सरोवरे लाख हेक्टर	तलाव व तळी लाख हेक्टर	धरणे (संख्या)
१	महाराष्ट्र	१६०००	—	०.७२	१६९३
२	अंध्रप्रदेश	११५१४	१.८०	१.२३	१२९
३	गुजरात	३८६५	०.७१	२.४३	६२१
४	कर्नाटक	३०००	—	२.९०	२३०
५	तामिळनाडू	७४२०	०.०७	०.५६	११६
६	उत्तरप्रदेश	२८५००	१.३३	१.६१	११५

संदर्भ :-Water and Related Statistics - 2015

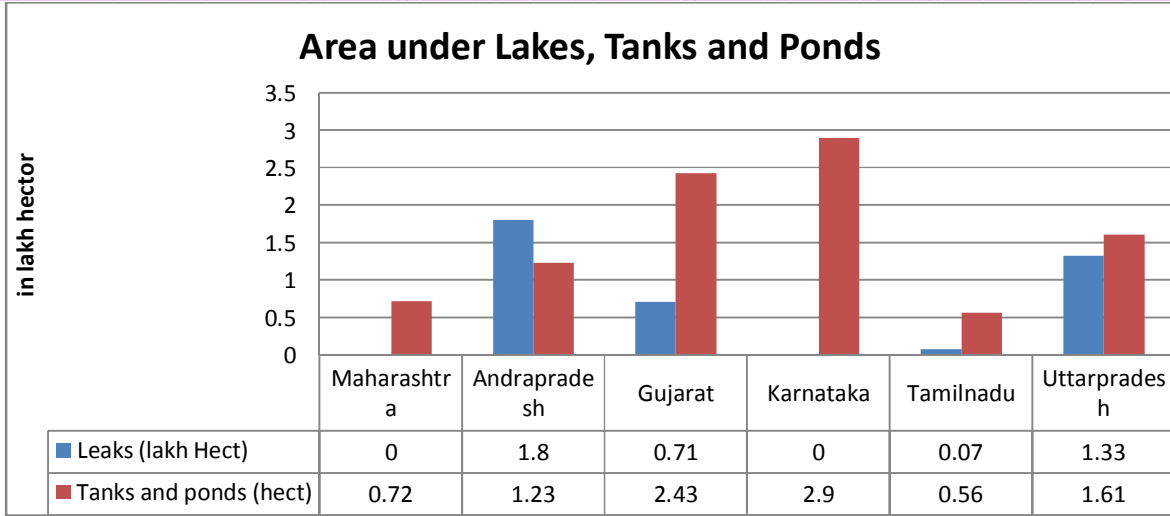
संदर्भ :—Data based

वरील कोष्टकात भारतातील सहा राज्यातील जलसंधान त्याच्या प्रकारानुसार आकडेवारी घेतलेली आहे. नद्या व कालव्यांच्या लांबीचा विचार सगळ्यात जास्त उ. प्रदेशात २८५०० कि.मी. लांबीचे नद्या व कालवे आहे तर, सगळ्यात कमी गुजरात राज्यात फक्त ३५६५ कि.मी. लांबीचे नदी व कालव्यांचा लाभ होत आहे.

संदर्भ :—Data based

भारतातील धरणांची संख्या विचारात घेता महाराष्ट्रात सगळ्यात जास्त १६९३ पूर्ण असलेली धरणे आहेत तर उ. प्रदेशात फक्त ११५ धरणांची संख्या आहे. भारतातील बहुतेक राज्यात नद्या, कालवे, सरोवरे, तलाव इ. जलसंधाने उपलब्ध आहे तसेच कृत्रीम तलाव, धरणे कालव्यांची निर्मिती झालेली आहे. परंतु पाण्याविषयीचे निती किंवा धोरणात काही कमतरता आहे. त्याचा परिणाम म्हणून पर्जन्यमान कमी झाल्यास दुष्काळसदृश्य परिस्थिती निर्माण होते.

संदर्भ :—Data based

दुष्काळसदृश्य काही वेळी निसर्ग निर्मित तर काही वेळा मानवनिर्मित असते. मात्र मानवनिर्मित दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीचा प्रतिकूल परिणाम आर्थिक विकासावर होतो. त्यासाठी जलसंसाधनाचे योग्य व्यवस्थापन होणे गरजेचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जलनिती :-

भारताच्या कीर्तीवंत सुपूत्रांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अग्रस्थानी आहे. बाबासाहेब एक थोर विचारवंत होते आणि त्यांनी अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, विधिज्ञ शिक्षणतज्ज्ञ, पत्रकार, संसदसदस्य आणि या सर्वांच्या पलीकडे जाऊन समाजसुधारक आणि मानवाधिकारांच्या रक्षक या नात्याने केलेले कार्ये अतुलनीय आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा अभ्यासविषयक अर्थशास्त्र हाच होता. त्यांच्या कारकिर्दीचे ढोबळमनाने दोन भाग करता येतात. १९२१ पर्यंत एक अर्थतज्ञ म्हणून त्यांनी केलेल्या लिखाणाचा एक कालखंड असून त्यानंतरच्या दुसऱ्या कालखंडात ते एक राजकीय नेते म्हणून उदयाला आले.

आंबेडकरांचा जलधोरणावरील परिणाम (१९४२-४६) :-

युद्धोत्तर कालावधीत भारतात आर्थिक योजनासाठी मुलभूत भौतिक सेवा सुविधांच्या दीर्घकालीन योजनांची गरज होती. मुलभूत सेवा सुविधांमध्ये विद्युतशक्ती, सिंचन, रस्ते, दळणवळण, वाहतूक सुविधा आणि औद्योगिक विकासाला प्राधान्य दिले होते. श्रमशक्ती वृद्धीच्या तुलनेने मुलभूत सेवा व सुविधांच्या वृद्धीवर अधिक भर देणे योग्य ठरते याचे कारण शेतीक्षेत्रातील अधिक श्रम (छुपी बेकारी) शोषून घेण्यास मदत होते.

आंबेडकरांची जलनिती :-

- १) जलसंपत्तीच्या विकासासाठी नदी खो—यांच्या आधारावर बहुउद्देशीय दृष्टीकोणाचा स्वीकार केला होता.
- २) नदी—खोरे प्राधिकरणाच्या संकल्पनेचा वापर
- ३) विद्युतशक्ती व जलसंपत्तीचा नियोजनबद्ध विकास करणे आवश्यक मानले होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व जलसंपत्तीचा विकास :-

आंबेडकर ज्यावेळी श्रम, सिंचन व विद्युतशक्ती धोरण समितीचे अध्यक्ष होते तेव्हा त्यांनी जलसंपत्तीच्या विकासासाठी पुढील ठळक भूमिका स्वीकारली होती.

अ) जलसंपत्तीचे संवर्धन :-

आंबेडकरांच्या मते पूरपरिस्थितीत आलेल्या अतिरिक्त पाण्याचा योग्य पध्दतीने व्यवस्थापन केल्यास विविध समस्या निर्माण होणार नाहीत. आंबेडकरांच्या मते मनुष्य अतिरिक्त पाण्यापेक्षा त्याच्या अभावामुळे अधिक त्रस्त होतो.

ब) बहुउद्देशीय प्रकल्प :-

बाबासाहेबांच्या मते महापूर किंवा अतिरिक्त पाण्याच्या समस्येवर उपाय म्हणजे विविध ठिकाणी पाण्याचे जतन व संवर्धन करणे आवश्यक होते. त्यासाठी पाण्याच्या बहुउद्देशीय वापर करणे आवश्यक ठरते. उदा. धरणे बांधून जलसिंचन वाढविणे, विजनिर्मिती, जलवाहतूक इ. आंबेडकरांनी दामोदर प्रकल्प, महानदी, सोन व इतर आंतरराज्य नद्यांवर देखील बहुउद्देशीय प्रकल्प राबविण्यासाठी प्रयान केले होते.

१) दामोदर खोरे प्रकल्प :-

दामोदर प्रकल्पाच्या विकासात बाबासाहेब हे महत्वाचे आधारस्तंभ आहेत. कारण या प्रकल्पाच्या पूर्णत्वासाठी बाबासाहेबांनी तीन परिषद मध्ये आपली मते मांडून या प्रकल्पाचा बहुउद्देशीय स्पष्ट केला होता. दामोदर प्रकल्पामुळे पूरनियंत्रणाची प्रादेशिक सुरक्षितता, जलसिंचनामुळे दुष्काळावर मानव विद्युतनिर्मितीला देखील चालना दिली होती.

दामोदर प्रकल्पात प्रांतीय सरकारांमध्ये परस्पर सहकार्याचे महत्व पटवून देण्याचे कार्ये बाबासाहेबांनी केलेले दिसून येते.

२) हिराकुड प्रकल्प :-

दामोदर प्रकल्पाच्या बरोबरचे या प्रकल्पाची उभारणी बाबासाहेबांचे योगदा निर्णय कार्य महत्वाचे ठरते. या प्रकल्पामुळे ओरिसातील पूर, दुष्काळ, आरोग्याच्या व दळणवळणाच्या समस्येवर प्रभावी उपाय योजना करणे शक्य झाले.

३) सोननदी खोरे प्रकल्प :-

सोननदी प्रकल्पामुळे उ. प्रदेश, बिहार, व मध्य भारतातील राज्यांना आर्थिक विकासासाठी फायदा याचे विवंचन बाबासाहेबांनी केले होते. या प्रकल्पा बाबत स्थानिक दृष्टीकोनापेक्षा प्रादेशिक दृष्टीकोन स्वीकारणे गरजेचे होते.

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नद्यांचा महापूर ही समस्या नाही तर त्याचे योग्य व्यवस्थापन केल्यास तेच पाणी वरदान ठरते हे सिध्द केले.

२) कोणताही प्रकल्पासाठी प्रादेशिक दृष्टीकोन व प्रादेशिक सहकार्याने त्याची लाभक्षमता वाढविता येते.

३) जलव्यवस्थापना मुळे दुष्काळासारख्या समस्येवर मात करता येते.

४) जलसंसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन व बहुउद्देशीय उपयोग करून घेतल्यास आर्थिक विकासास मदत होते.

५) भारतातील जलधोरण ठरविण्यात बाबासाहेबांचा सहभाग मोठा होता तसेच जलधोरण, आंतरराज्य नद्या, प्रकल्पासाठी सार्वजनिक हित लक्षात घेवून घटनात्मक तरतूदी केल्या आहेत.

समारोप :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नद्यांचा महापूर ही समस्या नाही तर त्याचे योग्य व्यवस्थापन केल्यास तेच पाणी वरदान ठरते हे सिध्द केले. कोणताही प्रकल्पासाठी प्रादेशिक दृष्टीकोन व प्रादेशिक सहकार्याने त्याची लाभक्षमता वाढविता येते. प्रकल्पासाठी निर्माण केलेल्या प्राधिकरणांना निर्णय घेण्यासाठी स्वतंत्र व लवचिकता दिली पाहिजे. जलसंसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन व बहुउद्देशीय उपयोग करून घेतल्यास आर्थिक विकासास मदत होते. भारतातील जलधोरण ठरविण्यात बाबासाहेबांचा सहभाग मोठा होता तसेच जलधोरण, आंतरराज्य नद्या, प्रकल्पासाठी सार्वजनिक हित लक्षात घेवून घटनात्मक तरतूदी केल्या आहेत.

संदर्भ :-

- १) सुखदेव थोरात, 'बाबासाहेब आंबेडकर' नियोजन, जल व विद्युत विकास – भूमिका व योगदान (सुगावा प्रकाशन, पुणे – २०१६)
- २) Bhagwandas (ed) Thus spoke Ambedkar Vol. III(Benglore, Ambedkar Sahitya Prakashan, 1979)
- ३) Central water commission and Statics Directorate, water related statistics in India, 1986-87, May, 1990.
- ४) Central water and power commission silver jubilee souvenir, 1945-1970, central water and power commission (New Delhi, central water and power commission, Govt of India 1970)
- ५) Water and Related Statistics - 2015